

ни створюються. Такі засоби, як контраст, нейтральність, а чи підлеглість, так чи інакше працюють на взаємозв'язок малих архітектурних форм із середовищем.

Малі архітектурні форми повинні мати елемент умовності, художнє опосередковане трактування природних прототипів, які б повели глядача у світ художнього пізнання світу, середовища, його елементів. Краса природи в їх стилізації утворює збірний художній образ, що дає змогу кожному глядачеві проаналізувати, "додумати" твір по-своєму.

Проблему синтезу мистецтв слід збагатити природним ландшафтным підходом у формуванні предметного світу. Тоді ландшафтні дизайнер і архітектор можуть внести певний вклад у синтез мистецтв для гармонізації навколишнього людину середовища.

Важлива ділянка ландшафтного дизайну є робота з рельєфом, покриттям землі. Сучасна техніка у змозі перетворити сучасне середовище за задумом архітекторів у вигляді вершин, низин, підпорів, терас тощо.

Моделювання рельєфу – це не лише створення загальних, хай і естетичних форм, але у разі потреби детального опрацювання місцевості, зокрема, утворення сходів, пандусів, відкосів, підпірних стінок, спусків, декоративних покриттів тощо.

Художник має право говорити про потребу творення найбільш цікавих і несподіваних форм моделювання рельєфу поверхні землі. Штучні горбки, гори дають змогу ізолювати зони, кутки, території парків, створюючи у них інші своєрідні характери, затишні замкнуті простори.

У наш складний суперечливий час все зрозумілішою стає аксіома про роль культури, мистецтва у морально-психологічному порятунку народу, довкілля, природи.

Папа Римський Іван Павло II у Львові під час зустрічі з молоддю виголосив промову "Божа краса врятує світ", ствердивши загальне глибоке розуміння призначення культури і мистецтва.

Давні народні майстри, професійні архітектори і митці саме з духовних релігійних позицій розуміли і обрали природу, у якій ми завжди з новим подивом можемо розшукувати сліди божественної краси.

Дійсно, справжня цивілізація не вимірюється тільки економічним поступом, але в основному моральним і духовним розвитком народу [2].

Лише культура, мистецтво, історико-етнічні риси нового ландшафтного архітектуротворення, як і весь духовно-інтелектуальний потенціал народу, нації, у своїх активних і перспективних благородних діях спроможні внести у наше морально і екологічно нездорове середовище нове життя, "друге дихання", мобілізувати внутрішні резерви для оздоровлення психологічного стану оточення, природи, навколишнього світу. Вони з історичних високогуманістичних позицій здатні відновити, розвинути і забезпечити стабільну гармонійність взаємозв'язку людини з довкіллям, позитивно вплинути на вирішення як сучасних екологічних, так і перспективних проблем взаємодії природи і суспільства.

### Література

1. Археологія Української РСР: у трьох томах. – Т.1. – К.: Наук. думка. – 1971. – С. 82-93.
2. Божа краса врятує світ: Промова Івана Павла II на зустрічі із молоддю (Сіхив, 26 червня 2001 року) // Світло. – 2001. Ч. 7-8. – С. 288, 289.
3. Горохов В.А., Луц Л.Б. Парки мира. – М: Стройиздат. – 1985. – С. 79, 81.

4. Крюкова И. Национальные школы советской керамики // Декоративное искусство СССР. – 1972. – №1. С. 8-17.
5. Поділля / Артох Л.Ф., Батушок В.Г., Болгарович З.Е. та ін. – К.: Вид-во НКЦ "Доля". – 1994.
6. Сычева А.В., Титова Н.П. Ландшафтный дизайн. Эстетика деталей городской среды. – Мн.: Высш. шк. – 1984. – С. 11, 13, 14.
7. Фисун О. Світло храму (Кам'яна Могила) // Артанія: Альм. – К. 2. – 1996.

УДК (477.84) 580.006 (091.2) Л.Л. Онук<sup>1</sup>; В.Г. Стельмашук<sup>2</sup>, канд. с.-г. наук;  
Н.І. Цицюра<sup>3</sup> – м. Кременець; доц. В.М. Черняк<sup>4</sup>, канд. біол. наук – м. Тернопіль

### КРЕМЕНЕЦЬКИЙ БОТАНІЧНИЙ САД: МИНУЛЕ, СУЧАСНЕ, МАЙБУТНЄ

Розглянуто і вивчено історію Кременецького ботанічного саду, його заснування (дата заснування 1806 р.) і розвиток як одного з найстаріших ботанічних садів в Україні. Також описано сучасні процеси реконструкції та відродження саду. Ботанічний сад представлено як науковий заклад, в якому велися найперші наукові дослідження та вивчення різноманітних рослин і трав в Україні, а зараз йде робота над широкою інтродукцією нових видів і форм світової флори.

Висвітлено головну роль засновників парку Діонісія Міклера та Віллібальда Бессера. Робота містить аспекти минулої та теперішньої ситуації в Ботанічному саду, його відродження та відновлення, головну тенденцію науково-дослідницької роботи згідно з перспективами і подальшим плануванням розвитку парку.

В дану роботу включено список рідкісних, зникаючих рослин, занесених до Червоної Книжки, недавно знайдених на території Ботанічного саду і природних гірських масивів та інших ілюстрацій Кременецьких гір, Малого Полісся.

L.L. Onuk, V.G. Stelmashchuk, N.I. Tsytsyura, doc. V.M. Chernyak – Ternopil'

### Kremenets' botanical garden: past, present and future

It is described and examined the history of the Garden and its foundation and development as one of the oldest Botanic Gardens in Ukraine. (It was founded in 1806). It is also submitted the nowadays process of its reconstruction and rebirth. The description of Botanic Garden as the scientific institution where the earliest and the first scientific researches and investigation of different plants and herbs in Ukraine, the wide introduction of new species and forms of world-wide flora takes place in the work.

It is shown the main role of its founders Dionisiy Mac-Clair and Willibald Besser. The work contains the aspects of nowadays or present day situation of the Botanic Garden, its revival and rebirth, the main tendency of scientific – research work according to the prospective and envisaging further development planning.

The list of rare, vanishing, endemic and Red Book plants which have been recently found on the territory of the Botanic Garden's landscapes and natural mountain-masses and other areas of Kremenets Hills (mountains) and Maliy Polessya, is included.

Унікальне природне багатство флори Кременеччини, зумовлене розташуванням на межі ботаніко-географічних районів у зоні перехідного між морським і континентальним кліматом та особливостями геологічної будови як рідкісного прикладу ерозійних гір, було з успіхом використано при створенні одного з най-

<sup>1</sup> заступник директора з наукової роботи, Кременецький ботанічний сад (Kremenets Botanic Garden)

<sup>2</sup> директор, Кременецький ботанічний сад (Kremenets Botanic Garden)

<sup>3</sup> викладач біології, Кременецький педагогічний коледж ім. Т.Г.Шевченка (Kremenets Teacher's Training College named after)

<sup>4</sup> завідувач кафедри методики викладання біології, Тернопільський педагогічний університет ім. В.Гнатюка (Ternopol Pedagogical University named after V. Gnatyuk)

1. Історія садово-паркового будівництва

старіших в Україні Кременецького ботанічного саду (КБС), заснованого майже два століття тому.

Власне із створенням цієї зеленої перлини і починається активний період інтродукції й акліматизації переліку численних видів дендрофлори, що пізніше знайшли широке поширення у межах території України.

Початок організації КБС пов'язаний із заснуванням у 1805 р. у м. Кременці Вищої Волинської гімназії, яка згодом (1819 р.) була перетворена у Кременецький ліцей. При гімназії у 1806 р. був заснований ботанічний сад [1].

Засновниками й організаторами саду були: відомий садівник Діонісій Міклер, з ім'ям якого пов'язана організація багатьох садів на Україні (у Мізочі, Здовбищі, Кривині, Шпанові та у інших місцях); викладач природничої історії Кременецького ліцею – відомий і заслужений дослідник флори Волині та Опілля, доктор медицини та ботаніки Віллібальд Бессер, а також співробітник гімназії Зейдліц [1]. Міклеру допомагав порадами Шейдт, професор природничих наук у Кракові, який першим завідував цією кафедрою у Кременці [4].

У момент заснування під ботанічний сад було виділено 4,5 га площі, в яку ввійшов парк для відпочинку, розсадник, розарій, а також оранжереї, парники. Протягом кількох років Міклер працював над цим прекрасним і мальовничим садом, зробивши його найкращим в усьому краї. У 1811 р. на кошти ліцею він вирушає до Франції, Англії, звідки привозить багату колекцію рослин і насіння північних країн. Міклером було зібрано 1661 екзоти і 612 місцевих видів [1, 2].

Віллібальд Бессер розпочав роботу в Кременці як викладач ботаніки і зоології та директор ботанічного саду з 20 серпня 1809 р. З перших днів він активно включився у роботу зі збагачення видового складу саду. Ця робота здійснювалася в основному шляхом організації поїздок та екскурсій. Вже у 1810 р. В. Бессер опублікував перший каталог рослин ботанічного саду, в якому описані цікаві види, завезені у м. Кременець із Франції, Швейцарії, Німеччини, Бельгії, США та інших країн. Багато видів передано у ботанічний сад із приватних колекцій і садів графів Чацького, Потоцького, пана Бореяка, графа Олізара, князів Радзивіла і Яблонського, графів Кривицького, Валевського, Опаровського та пана Голембовського [4]. Крім того, як дізнаємося з каталогу, "допомога, надана як пересилкою, так і порадами бароном Жакеном, радником і професором хімії та ботаніки у Відні Шредером, професором ботаніки в Гетінгемі Туоном, префектом саду рослин в Парижі... і нарешті, великій кількості рослин ми зобов'язані старанню пана Грабовського першого садівника нашого саду".

За В. Бессера площа саду розширюється до 20 га, регулярними щорічними стають випуски каталогів рослин. Великий внесок у справу організації КБС зробили також К. Вінцель (1818-1827 рр.), садівник Гофман (1827-1845 рр.). З 1810 р. по 1823 р. колекція саду збільшилася з 2406 видів рослин до 12 тис. видів, колекції деревних порід відкритого ґрунту – з 238 видів у 1811 р. до 585 видів у 1834 р.

В. Бессер налагодив контакти з іншими ботанічними садами Росії та зарубіжжя. Широко практикувався обмін насінням і гербаріями з ботанічними садами Кракова, Гамбурга, Вільна, Парижа, Гетінгена, Відня та ін. КБС став відомим внаслідок систематичних публікацій В. Бессера про досягнення саду, в яких міститься цікава інформація про опис флори XIX ст. на території майже всієї правобережної частини України [5, 6].

У 1832 р. через участь учнів і викладачів Кременецького ліцею у польському повстанні ботанічний сад було вирішено перевезти у м. Київ, де на основі його колекцій закладено ботанічний сад Київського університету (тепер імені академіка О.В.Фоміна). Перевезення остаточно завершено у 1847 р. На жаль, частина колекцій під час перевезення загинула, частина декоративних дерев і кущів так і залишилися у приватних колекціях багатих вельмож (*Catalpa speciosa* (Warder ex Barney) Warder ex Engelm, *Gleditsia triacanthos* L., *Lonicera caprifolium* L., *Ptelea trifoliata* L., *Symphoricarpos albus* auct., non Bläke, *Syringa chinensis* Willd., *Syringa persica* L. та ін.).

Таким чином, після 40-річного існування один із найчудовіших на той час у Європі об'єктів ботанічної науки занепав. Краса природних ландшафтів південно-східної Волині так заповонила засновників саду, цих благородних іноземців, що на схилі літ вони повертаються сюди, де починалася їхня зріла творча діяльність. Прах Д. Міклера покоїться у м. Дубно (тепер Рівненська область), яке знаходиться на відстані 40 км від Кременця. Саме тут Д. Міклер закрив свій перший в Україні знаменитий парк "Палестина". А В. Бессер після завершення організаційних робіт зі створення ботанічного саду при Київському (на той час ім. Св. Володимира) університеті на основі матеріалу, перевезеного з Кременця, знову повертається до міста, якому віддав свої найкращі роки життя. Похований В. Бессер разом зі своєю дружиною на Базиліанському кладовищі коло підніжжя гори Воловиця (в давнину Волова).

КБС має дві особливості, які відрізняють його від інших ботанічних садів. По-перше, – він є історико-ботанічним об'єктом, по-друге – він перебуває на початковій стадії відродження. Щодо першого слід відзначити, що КБС є найстарішим в Україні та тут взагалі вперше були розпочаті наукові дослідження рослин і широка інтродукція та акліматизація нових видів світової флори.

Частково робота ботанічного саду відновлювалася у 1921-1939 рр., 1951-1969 рр., але минулої слави Кременецькому ботанічному саду так і не було повернуто.

Згідно з постановою Кабінету Міністрів України №37 від 17.03.90 р., почалося нове юридичне відновлення КБС. З переведенням у 2001 р. саду у підпорядкування Міністерства екології та природних ресурсів значно покращився стан фінансування і розпочато реальне практичне оновлення установи. Сьогодні територія саду становить 200 га, більшість якої – це природні ландшафти складного рельєфу з перепадами висот до 150 м. (максимальна абсолютна позначка у межах території 399 м., мінімальна – 255 м). Більша частина території (170 га) представлена лісовими насадженнями штучного та природного походження, трав'янистими ценозами степової та наскальної рослинності.

Захоплюючи пейзажі, мальовничі краєвиди, неповторні картини природи відкриваються з території саду. Унікальності території надають і тераси, створені за часів існування педінституту. Значна кількість рідкісних, оригінальних та унікальних видів природної флори, зібраних на цій території, лише підкреслює значення і роль КБС у сфері збереження й охорони біорізноманіття.

Схили території саду покриті грабовими, дубово-грабовими, модриновими, сосновими, сосново-березовими, ясенново-кленовими лісами штучного та природного походження.

Під кроною дерев тут часто трапляються такі представники трав'янистої флори, занесені до "Червоної книги України", як *Neottia nida-avis* (L.) Rich., *Eripactis atropurpurea* (Hoffm. ex Bernh.) Schult., *E. purpurata* Smith, *Cephalanthera damasonium* (Mill.) Druce з родини Orchidaceae, *Galanthus nivalis* L. з родини Amaryllidaceae, *Lilium martagon* L. з родини Liliaceae *Allium ursinum* L., на більш освітлених ділянках трапляється *A. strictum* Schrad. з родини Alliaceae. На відкритих крейдяних і вапнякових відслоненнях знаходимо *Botrychium lunaria* (L.) Sw. з родини Lycopodiaceae. Звичайними для території є релікти: *Melittis sarmatica* Klok. з родини Lamiaceae, *Hedera helix* L. з родини Araliaceae, зростає тут і *Daphne mezereum* L. з родини Thymelaeaceae.

Досліджуючи рослинність Кременецьких гір та їх околиць, працівниками ботанічного саду виявлені місця зростання *Platanus bifolia* (L.) Rich., *Dactylorhiza fuchsii* (Druce) Soo, *D. majalis* (Reichenb.) P. F. Hunt et Summerhayes, *Cypripedium calceolus* L., *Gentiana cruciata* L., *Lycopodium annotinum* L. Колекція рідкісних рослин саду на сьогодні становить більш ніж 50 видів.

Розширюються і колекційні ділянки саду, аби відтворити призабуте ім'я одного із найстаріших ботанічних садів України, який мав загальноєвропейське визнання, співпрацював із польськими, німецькими, французькими та американськими ботанічними установами.

Сьогодні Кременецьким ботанічним садом налагоджено тісні контакти із Національним ботанічним садом НАНУ ім. М.М. Гришка, ботанічними садами Українського державного лісотехнічного університету, ім. О.В. Фоміна, дендропарком "Софіївка" та ін.

Важливою ділянкою є співробітництво із зарубіжними ботанічними садами, котрі останніми роками постійно надсилають каталоги з пропозиціями обміну рідкісними видами і насінням рослин.

Значною подією, яка посприяла процесу активного відродження саду, стало проведення на його базі у червні 1999 р. Сесії Ради ботанічних садів України та Всеукраїнської наукової конференції на тему "Інтродукція і акліматизація рослин на Волино-Поділлі" [3].

За останніх три роки в КБС створено колекції рододендронів (27 видів та 28 сортів і форм), бузків (5 видів 37 сортів). У період з 2000 по 2001 рр. створено колекції лікарських (50 видів), нових кормових (45 видів), пряно-смакових та овочевих (26 видів), квітково-декоративних (204 види), троянд (68 сортів).

Для втілення у реальність проектів реконструкції КБС, розроблених працівниками КБС ім. М.М. Гришка ще у 1998 р., та прискорення процесу повноцінного функціонування саду, виділених бюджетних коштів недостатньо. Для того щоб охопити роботою всю територію ботанічного саду, необхідно також розширити штати працівників, яких на сьогодні нараховується 48 чоловік. Минулого року у штаті було лише 12 чоловік.

Однак навіть в умовах недостатнього фінансування та кадрового забезпечення колективу вдається поступово нарощувати як обсяги робіт з відродження саду, так і підвищувати якісні показники ведення науково-дослідного процесу. На сьогодні колектив працює над вирішенням таких науково-дослідних і науково-технічних завдань:

- створення каталогу основних груп рослин;
- розробка плану територіальних зон та виділення їх у натурі (історична, наукова, експозиційна та заповідна зони);

- створення нових експозицій (коніферетум, сад магнолій, розарій, арборетум, декоративний плодовий сад);
- проведення науково-пошукових і підготовчих робіт з перетворення лісових насаджень у лісопаркові та ландшафтно-експозиційні;
- вивчення продуктивних показників аборигенної та інтродуктивної дендрофлори ботанічного саду і регіону Кременеччини у цілому;
- вивчення продуктивних показників та особливостей розвитку плодово-ягідних культур;
- вивчення декоративних властивостей дендрофлори та трав'янистих рослин, рослинності водойм та альпійських територій для створення об'єктів декоративно-садового мистецтва;
- вивчення флори лікарських рослин Кременеччини і розробка системи їх вирощування, впровадження пряно-смакових та нових кормових культур і розробка системи їх вирощування;
- планова розробка та створення окремої зони інтродукції ендемічних, реліктових та рідкісних видів рослин регіону Кременецьких гір і Малої Полісся.

Повернути всесвітню відому славу, первозданну красу та багатство Кременецького ботанічного саду можна лише завдяки спільним зусиллям з боку представників різних сфер діяльності: вчених, громадських активістів, за підтримки державних структур, зацікавлених підприємств та організацій.

### Література

1. Бригинець Н.Л., Заверуха Б.В. Ботанический сад при Кременецком педагогическом институте // Бюл. Главного ботанического сада. – 1958, вып. 30. – С. 12-14.
2. Родічкіна О., Родічкін І. Майстер словов-паркового мистецтва // Архітектура України. – 1992, №3. – С. 33-39.
3. Цицюра Н.Л., Черняк В.М., Стельмачук В.Г. Відродження Кременецького ботанічного саду як історико-ботанічного об'єкта // Матер. Всеукр. наук. конф. "Інтродукція та акліматизація рослин на Волино-Поділлі". – Тернопіль, 1999. – С. 117-121.
4. Besser W. Catalogue des plantes du Jardin Botanique de Krzemieniec en Volhynie. I. An. 1810. – 88 p.
5. Besser W. Enumeratio plantarum hucusque in Volhynia, Podolia, gub. Kiioviensi, Bessarabia, cis Tyrcaica et circa Odessam collectorum, simul cum observationibus in primitias flora Galiciae Austriacae. – Vilnae, 1822. – 111 p.
6. Besser W. Primitie Florae Galiciae Austriacae Utriusque. – Vienna, 1809. – T.1. – 399 p.

УДК 712.253:631.

Л.П. Мордатенко<sup>1</sup>, С.І. Галкін<sup>1</sup> – м. Біла Церква

### "ОЛЕКСАНДРІЯ" НА МЕЖІ ХХІ СТОРІЧЧЯ

Подано історію створення парку та етапи його розвитку протягом двох століть. Охарактеризовано архітектурні споруди, рослинну різноманітність, внесок окремих науковців в створення і реконструкцію ландшафтів. На основі аналізу минулого та сучасного стану парку намічена перспектива його розвитку в майбутньому.

L.P. Mordatenko, S.I. Galkin – Bila Tserkva

### "Oleksandriya" at the edge of XXI century

The history of creation of park and stages of his development in two centuries are given in this article. Architectural constructions of the park, the plant variety, the valuable contribution of separate scientist to creation and reconstruction of landscapes were described. Perspective of development of the park in the future has been outlined on the base of analysis his past and modern state.

<sup>1</sup> дендропарк "Олександрія" НАУ (Dendrological park "Alexandria" of NAS of Ukraine)